

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНИЙ ТА ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТИ ПЕДАГОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ І СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

PHENOMENOLOGICAL AND EXISTENTIAL ASPECTS OF PEDAGOGICAL REFLECTION AND PERSONALITY

Олександр Волков

Alexander Volkov

Анотація

У статті розглядаються феноменологічний та екзистенціальний аспекти педагогічної рефлексії відносно становлення особистості. Виявляється відношення інтенції рефлексії та конституювання при вихованні. Звертається увага, що якщо інтенція – це спрямованість свідомості на предмет, то рефлексія передбачає схоплення сутності. Розрізняються такі рівні рефлексії, як виявлення відношення до предмету, самотності та ідеї. Якщо рефлексія предмету передбачає прояснення, що є предмет; рефлексія самотності – що є Я, то ідеація – це бачення ідеального світу. Кожний вид рефлексії має свої особливості при становленні особистості. Рефлексія предмету передбачає зацікавленість людини в облаштуванні у світі. Відмінність рефлексії самотності обумовлена бажанням пізнати себе. Ідеація виникає внаслідок необхідності пізнання існування у світі. В екзистенціальній рефлексії є три рівні, а саме: Я, Інший та Ми. Рефлексія Я передбачає виникнення постулату визнання позитивності Я. У рефлексії Іншого проявляється бажання бути визнаним. Рефлексія Ми передбачає виявлення умов існування у світі за допомогою виявлення цінностей. Генезис рефлексії характеризує зміну відносин Я, Іншого та Ми в історії життя. Для становлення особистості особливе значення має формування моральної налаштованості та позитивного позиціонування в сфері педагогічної рефлексії.

Annotation

The article deals with the phenomenological and existential aspect of pedagogical reflection on personality formation. The relationship of the intensity of reflection and constitution in education is revealed. Attention is drawn to the fact that if intention is the focus of consciousness on a subject, then reflection implies the grasping of essence. There are different levels of reflection, such as the expression of relation to speech, loneliness and idea. If the reflection of a thing involves the clarification of what is the thing; the loneliness that is I; ideation – the vision of an ideal world. Each type of reflection has its own peculiarities in personality formation. Reflection of speech implies the interest of the person in the arrangement in the world. The difference of reflection of loneliness is expressed by the desire to know one self. Ideation arises from the need to know the existence of the world. There are three levels in existential reflection, namely, I, the Other and We. Reflection of the Self implies the emergence of the postulate of recognition of the positive self. Reflection of the Other manifests a desire to be recognized. Reflection We are about revealing the conditions of existence in the world through the discovery of values. The genesis of reflection characterizes the changing relationship between I, the Other and We in the history of life. Formation of moral disposition and positive positioning in the sphere of pedagogical reflection is of particular importance for becoming a person.

Ключові слова: рефлексія, особистість, інтенція, налаштованість, позиція, предмет, конституювання, сутність, самотність, ідентифікація.

Key words: reflection, personality, intention, attitude, position, subject, constitution, essence, loneliness, identification.

Вступ

Проблемі педагогічної рефлексії приділяється велика увага, оскільки від її вирішення залежить якість професійної діяльності вчителя та вихователя. Саме тому дослідників у сфері педагогіки приваблює те, яким чином вона вирішується в філософії [1]. Основна їхня увага зосереджена на класичній філософській парадигмі, тоді як неklasична парадигма не використовується. Це пояснюється складністю філософської мови її представників, зокрема Гайдеггера і Сартра, а також онтичним аспектом вирішення означеної проблеми. Її аналіз в класичній філософській парадигмі передбачає протиставлення суб'єкта та об'єкта, при цьому суб'єктом розглядається вихователь або вчитель, а об'єктом – вихованці або учні. Основна увага дослідників зосереджена на суб'єкті, про що свідчить назва робіт [2; 8; 11]. В них розглядається своєрідність рефлексії педагога і те, яким чином її можна вдосконалювати. В неklasичній філософській парадигмі протиставлення суб'єкта та об'єкта знімається, на перший план виходить, за Гайдеггером, присутність, або, за Сартром, відносини Я та Іншого. Саме тому в статті ставиться мета розглянути феноменологічний і екзистенціальний аспекти педагогічної рефлексії. Звернемо увагу, що в рамках неklasичної парадигми філософії з'являється можливість поставити питання про становлення особистості.

1. Рефлексія та її призначення у феноменології та екзистенціалізмі

1.1. Іntenція, рефлексія та конституювання

Відповідно до інтонаційного трактування свідомості у феноменології Гусерля, вона спрямована на предмет [4, с. 288]. Розсуд її сутності відбувається в акті рефлексії, у вигляді значень і смислів. Іntenція свідомості без їхньої наявності є байдужим поглядом, зверненням кудись на що-небудь. Тому можна розглядати, але не бачити. При схопленні сутності відбувається осмислення ідеї, або ейдосу та ентелехії, наприклад, “це – стілець, на якому можна сидіти”, “це – Я як особистість, яка володіє здібностями” тощо. Це і є рефлексія, як спосіб розпізнавання себе, предметів та світу. Для людини вона має екзистенціальне значення, оскільки від її своєрідності залежить існування. У цьому аспекті рефлексія – це прояв самосвідомості. У Сартра іntenція стає поглядом, який дозволяє ідентифікувати себе, визначити, що є своє Я []. Своєрідність рефлексії людини полягає в тому, що вона не лише намагається зрозуміти, що є світ, але і як можна змінити світ за допомогою усвідомленого впливу.

Якщо *інтенція* – це *спрямованість свідомості на предмет*, який виділяється в світі, то *рефлексія* – це її *повернення* (reflexio лат. – повернення назад). Якщо іntenція завершується схопленням сутності у вигляді значень і сенсу, то рефлексія полягає в їхньому присвоєнні. При цьому не будь-яка іntenція завершується рефлексією, оскільки предмет, на який вона спрямована, може не наділятися значимістю. Не випадково Лосєв крім “ноема” вводить поняття “енергема”, тобто поняття активності свідомості [7, с.48-75]. *Енергема* – це *активність свідомості*, яка реалізується в акті рефлексії. Якщо вона відсутня, то свідомість ковзає по предметах, але виявлення сутності не відбувається. Це так зване пасивне, незацікавлене споглядання. Наприклад, дитина бачить який-небудь предмет, але не знає, що це таке, як він діє і для чого призначається, тому ставить питання: що це? В результаті відповіді на своє питання іntenція завершується рефлексією у вигляді відповіді: “Це – автомобіль, на якому можна пересуватися”. Вище наведений приклад показує, що в акті рефлексії бере участь інший, яким для дитини виступають його близькі, потім викладачі, коли він подорослішає і отримує освіту. Екзистенціальна рефлексія відрізняється тим, що з її допомогою відбувається формування морального досвіду. Відзначимо, що якщо при отриманні освіти продуктивність рефлексії полягає у придбанні знань, то у вихованні – властивостей особистості.

Це стає можливим оскільки інтенція включає в себе *конституювання, встановлення, яким повинен бути предмет*. З його допомогою стає можливою зміна себе. Конституювання передбачає приписування собі та Іншому певних предикатів, наприклад, “хороший” чи “поганий”, “успішний” або “невдаха”, “добрий” або “злий” і, відповідно, зміна ставлення до Я, Іншого та Світу.

1.2. Рівні рефлексії: речі, самотності та ідеї

Слід розрізняти наступні рівні рефлексії: *речі, самотності та ідеї*. Рефлексія речей передбачає питання: *що це?* Рефлексія самотності включає в себе питання: *хто це?* Рефлексії ідеї, або ідеяція, в термінології Гуссерля, виражається в питанні: *яка сутність?* Речова рефлексія призначається для розпізнавання предметів. Вона завершується розумінням, що являє собою конкретна річ, у чому полягає її призначення, за Аристотелем, – *ентелехія*, як можна її використовувати. Її значення полягає у створенні сприятливого середовища існування, а також у тому, щоб знайти своє застосування у світі. Її результатом є присвоєння предмету для використання, яке виражається у репліці дитини: “Це – моє, це я тобі не дам!” Така рефлексія є мимовільною, оскільки з її допомогою забезпечується повнота присутності. Домінування речової рефлексії стає причиною формування природного егоїзму, який домінує у дитини в ранньому віці.

Рефлексія самотності передбачає розпізнавання себе, Іншого та Ми, відповідно, *ідентифікацію*. Вона вдосконалюється одночасно з речовою рефлексією і втілюється в усвідомленні Я. Послідовник і коментатор Фрейда, Лакан, позначив такий вид початкового етапу цієї рефлексії, як “стадію дзеркала”, оскільки дитина довгий час проводить перед дзеркалом і розглядає себе [6, с. 7-16]. Зазначимо взаємну обумовленість речової рефлексії та рефлексії самотності, оскільки речі необхідні для самого себе. На стадії дзеркала Я розглядається саме як річ. Тому, незважаючи на істотні відмінності цих двох видів рефлексії, їхнє розмежування можливе лише умовно, оскільки прояснення сутності речей допускає їхнє привласнення. Головне їхнє розходження полягає в тому, що реальна рефлексія спрямована назовні, а самотності – всередину самого себе, а центром виступає власне Я.

Призначення рефлексії самотності полягає в проясненні, хто такий Я. Вона передбачає приписування собі *модусу* у вигляді вказівки на моральні якості й властивості: “Я – добрий, сильний, активний...” Крім того, як і речам, собі приписується цінність, причому найчастіше найвища. Своєрідність рефлексії самотності формується через взаємодію з Іншим та Ми. На її своєрідність впливає ставлення до себе з їхнього боку, що може висловлюватися в підтримці або приниженні, схваленні або запереченні тощо. Таким чином, на формування модусу існування впливає те, які властивості та якості приписуються з боку Іншого та Ми. Як наслідок, на ідентифікацію Я впливає не тільки позиціонування самого себе, але й їхнє відношення. Наприклад, рефлексія самотності “Я – добрий”, може виникнути тільки тоді, коли до дитини ставляться з добротою його близькі та друзі.

Рефлексія ідей, або ідеяція, в термінології Гуссерля, виникає при виявленні сутності або ейдосу, за Платоном, при баченні ідеального світу, до якого піднімається душа. Відзначимо, що Гуссерль ідеяцією вважає виявлення сутності предмета незалежно від його своєрідності. Звернемо увагу, що він використовується при аналізі чистої свідомості, яка реалізується в науковій діяльності. Однак розсуд сутності самотності відрізняється від виявлення сутності предмету. Не випадково Платон багато уваги приділяє розгляду того, як можна досягнути світ ідей. Звернемо увагу, що ідеї є моделями, через звернення до яких оцінюється реальність. Екзистенціальна ідеяція передбачає співвіднесення речей і самотності, іманентного й трансцендентного. Тому при аналізі екзистенціальної рефлексії термін “ідеяція” слід віднести до здатності привласнювати ідеї.

1.3. Своєрідність рефлексії в залежності від предмету

Перевага феноменологічної трактовки свідомості полягає в тому, що вона розглядається як направленість на предмет, якою може бути річ, самотність та ідея. Предметом також може бути увесь Світ, коли ми його розглядаємо і робимо спробу розуміти. Слід мати на увазі, що Гусерль під предметом, в першу чергу, розуміє якусь річ, що виступає проти свідомості. Іntenція завершується визначенням її значення за допомогою знаків. Присвоєння значення – як повернення інтенції до свідомості. Таким чином, можна виділити три складові інтенціонального акту: направленість на щось, висвітлення значення і його присвоєння, що є рефлексією.

Розглянемо відмінність рефлексії в залежності від того, на *що направлена інтенція*. Відповідно, слід позначити свідомість дитини, яка переважно має речову рефлексію. Для дитини це іграшки, побутові речі, природа. Саме те, що можна побачити при розгляді світу. Дитина схоплює їх як сутності та розпізнає. Саме тому перше призначення рефлексії полягає у розпізнаванні речей. Крім того, предметом рефлексії може бути не тільки річ, а також самотність. Самотність – це Я в його безпосередності. Нагадаємо, що Лакан виділяє стадію дзеркала, коли дитина підходить до нього, бачить і розглядає себе і пізнає, що це саме вона. Це пізнання передбачає бачення себе як річ, але при цьому виявляє своє Я. Дзеркалом також може виступати Інший, в першу чергу, той, хто поряд, наприклад, батьки. Дитина ставить собі питання: “Яка Я? Добра, гарна чи ні?” Коли з’являються такі питання, це свідчення виникнення рефлексії самотності. Ці питання є спробою виявлення своєрідності особистості. Відповідно, основне питання при цьому в тому, яке враження Я провокую своєю появою. Відповідно, дитина реагує на них, внаслідок чого формуються уявлення про свою самотність.

Мала дитина відчуває тілесне задоволення. Це, водночас, речова та рефлексія самотності. Плач – вираження негативної рефлексії. При цьому при сприйнятті тіла формується уявлення про свою самотність. Тобто, рефлексія предмету й самотності паралельні, більш того, вони взаємодіють між собою. Дитина бачить себе в дзеркалі як тіло, водночас у неї виникає уявлення про свою самотність. Вона бачить себе як річ, але при цьому у неї виникають уявлення про те, яка є її особистість, на що вона спроможна.

Третій вид рефлексії – ідеація, яка виникає, коли дитина щось узагальнює. Це відбувається у ранньому дитинстві. Вона бачить окремі речі, але між ними є схожості, які вона помічає, тому поєднує їх. Наприклад, дитина бачить декілька столів, внаслідок чого у неї з’являється уява, що є стіл взагалі, тому виникає ідея стола як предмету. Такі узагальнення здійснюються через відношення до самотності. Вона бачить себе відносно батьків та інших членів родини, наприклад: “Це – мама, батько, а це – Я”.

Нагадаємо, що Гусерль вважає ідеацією не тільки звернення до ідей, а також операцію, яка виникає при схопленні предмету. Екзистенціальна ідеація вказує на те, як здійснюється усвідомлення сутності Я. Тобто, можна розуміти її в широкому та вузькому сенсах. У широкому сенсі ідеація – це звернення до ідеального взагалі. Вона здійснюється у процесі навчання, коли учитель направляє свідомість на предмети, природні явища, операції за допомогою звернення до уявлень. Тоді вчитель звертається до сутності речей при їхній відсутності. Поступово ідеальне займає всю увагу. Виникає уявлення, як воно керує людиною. Саме у цій рефлексії дитина формується як особистість. У цьому аспекті саме така рефлексія і є вихованням.

Вихователь може цілеспрямовано використовувати екзистенціальну ідеацію, спонукати до виникнення моральних почуттів. Він може направляти увагу дитини, тим самим впливати на стан свідомості, який залежить від того, які ідеї приймаються, стаючи основою самотності. Наприклад, за допомогою такого висловлювання: “Поглянь на пташку, як їй холодно, треба її нагодувати”. Таким чином, водночас, учитель керує рефлексією самотності. У цьому контексті процес виховання можна позначити саме як *керування рефлексією дитини*. Крім того, вплив на стан рефлексії суспільства є, фактично, керуванням ним. Звернемо увагу, що мораль є сукупністю ідей, що визначають існування у вигляді таких примушень: “Я повинен бути поважним, добрим, підкорятися чеснотам”. Таким чином, екзистенціальна рефлексія визначає існування людини, її

погляди, що формуються на протязі життя. Але звернемося до народної мудрості, яка стверджує, що своєрідність моральності людини виникає у ранньому дитячому віці. Це тому, що саме тоді виникає усвідомлення відношень до Я, Іншого та Ми. Дитина схоплює те, які відносини батьків між собою, до дитини та інших. Дитина буде поводити себе саме так. Схоплюються відношення у сфері існування. Дитина їх присвоює. Вони стають особистісними, тому відтворюються знову і знову.

Звернемо увагу на дослідження, що розглядають його вже при появі дитини. Нагадаємо, що у Фрейда є поняття “*травматичного неврозу*” [14, с. 717-723]. Мається на увазі, що ті відношення, що існували між батьками ще до появи дитини, їхні переживання, також впливають на її стан. Якщо між ними були конфліктні відношення, вони мали можливість стати причиною цієї травми. Наприклад, образи матері з боку батька, страх, що переживала вона. В результаті виникає травма, що впливає на характер екзистенціальної рефлексії дитини, а також стан її тілесності. Тобто екзистенціальна рефлексія має відношення не до чистої свідомості, як вона здійснюється у науковому пізнанні, а свідомості, яка впливає на стан існування.

2. Екзистенціальна рефлексія у вихованні

2.1. Три рівня екзистенціальної рефлексії: Я, Інший та Ми

В екзистенціальній рефлексії виділимо три рівня. *Рефлексія Я* полягає у зверненні особистості на саму себе і оцінюванні у відповідності з нормами та правилами, які приймаються як обов’язкові. Початком є визнання цінності самого себе, що необхідно для самоствердження. “Я – є” є початковим постулатом присутності. На питання про те: “Хто я є?”, – слідує відповіді: “Добрый, талановитий, справедливий...” Тільки після такої первинної рефлексії можлива плідна присутність як здатність творити. Якщо ж сформувалася невіра в свої сили, невпевненість у собі, припущення, що що-небудь виконати взагалі неможливо, то це призводить до негативних результатів. Це первинна рефлексія, послідовний розвиток якої є причиною появи егоїста – особи, для якої цінністю є тільки вона сама. Звідси випливає нехтування іншими, недовіра до них, нездатність до самопожертви, і, як наслідок, грубість, ворожнеча і агресивність.

Рефлексія Іншого передбачає співвіднесення себе з ним. Вона може бути різною. Це може бути потреба отримати визнання, випробувати почуття вдячності або, навпаки, висловити презирство. Така рефлексія припускає, що Я оцінює себе за допомогою розуміння, як його оцінює Інший. Трактуювання рефлексії Іншого досить детально розглядається Кантом при дослідженні причин виникнення категоричного імперативу [].

Рефлексія Ми має колективний характер і передбачає розуміння того, як вона оцінюється іншими. Коли Сухомлинський говорить про велику силу колективу, який є різновидом спільноти, він має на увазі саме таку своєрідність. Співтовариство є середовищем, яке встановлює належне як загальне, рівносильне для всіх. Це примушує до виконання обов’язків. Формується імператив колективу: “Якщо ти належиш до нас, то зобов’язаний дотримуватися правил, які є неухильними для усіх”. Якщо особистість не слідує таким правилам, то висувається звинувачення: “Ти що, краще за всіх?” Питання в тому, які це правила, чи вони мають моральний характер. Проблема в тому, що такі правила і норми орієнтовані на цілі певної спільноти, які можуть бути утилітарними, егоїстичними, провокаційними тощо. Рефлексія Ми, як і рефлексії Іншого, передбачає співвіднесення з абсолютними цінностями, якими виступає добро, любов, справедливість, повага тощо. Її формування відбувається за допомогою осмислення присутності, при розгляді того, яким чином вчинки стосуються абсолютних цінностей. Прекрасні приклади формування цієї рефлексії показує Сухомлинський.

Розглянемо формування впевненості у собі в різних видах рефлексії. У рефлексії Я впевненість виникає за умови визнання себе вищою цінністю. Визнання себе найкращим цілком достатньо для

її виникнення. Звернемо увагу, що це можливо навіть за відсутності будь-яких передумов. Постулат про власну досконалість є вихідним і не вимагає доказів. При цьому він передбачає наділення негативними якостями Іншого, оскільки якщо Я – досконалість, то не-Я є втіленням недосконалості. Впевненість в рефлексії Іншого виникає як наслідок визнання з його боку. Тому вчинки і дії відбуваються з метою його отримати.

Впевненість в рефлексії Ми є результатом відгуку з боку інших, які підтверджують, що особистість скоїла вчинок, який відповідає прийнятим співтовариством нормам. Звернемо увагу, що характеристика “вихований” належить до особистості, яка підпорядковується і слідує моральним нормам. Якщо норми і правила спільноти, в якій присутня особистість, є аморальними, то це є причиною скоєння потворних вчинків.

2.2. Відмінності різних видів екзистенціальної рефлексії

Дослідимо екзистенціальну рефлексію відносно різних аспектів формування особистості. Це відношення дитини до Я, Іншого, а також до Ми. Воно є предметом вивчення Е.Фромма, В.Франкла та інших представників екзистенціальної психології як послідовників Фрейда [13; 15]. Вони критикують його за те, що він концентрує увагу на сфері тілесності, а соціальний фактор розглядає як форму насилля над особистістю, що призводить до неврозів. Представники екзистенціальної психології не погоджуються з цим положенням. Вони наполягають, що саме відношення до Іншого і Ми утворюють людину як особистість, оскільки поза соціальним світом вона неможлива. Погодимось, що особистість формується саме у сфері соціального, а відношення свідомості та тілесності – це сфера виявлення передумов її утворення. Звернемо увагу, що Фромм звертається до життя нормальної людини, яка ставить завдання створити себе.

Звернемося до рефлексії Я, яку будуть розглядати як ідеаційну, в якій дитина усвідомлює себе. Дійсно, особистість може сформуватися тільки тоді, коли вона бачить своє обличчя, прояви та вчинки. Констатація того, що Я є основою формування особистості. Я бачу себе деяким чином, відповідно, наділяю якостями. Я приписую себе якісь предикати як суб’єкт. Я саме такий, а не інший. Це також присвоєння сенсів існування та якостей. В першу чергу, приписуються позитивні сенси. Це екзистенціальні імперативи, які стають підставою існування. Я затверджую своє існування як позитивне. Я себе підтримую, відтворюю як щось активне, творче і продуктивне. Не випадково дитина запитує: “Я красива (красивий)?” Відповідно, негативні оцінки заперечуються. Ця ідеація має екзистенціальне призначення, тому що вона формує стиль існування. Вона бачить себе доброю, хороною й успішною, що зможе зробити щось велике і цікаве, що ніхто не зможе. Причому таких передумов для цих уявлень може і не бути. Ця рефлексія Я не має ніяких підстав. Це прокидання себе як можливого, яке повинно бути. Прокидання можливого є дзеркалом, в якому Я бачить себе.

Це екзистенціальна рефлексія Я, яка передбачає трактування сутності як сенсів, що закладаються в основу існування. Сутність дитини встановлюється у переживанні, відповідним чином висловлюється. Якщо Я – хоробрий, то потрібно бути сміливим, перемагати когось. Треба нікому не уступати, боротися і перемагати. Сутність – це екзистенціальна природа людини, характеристика, завдяки якій її можна визначити, зрозуміти, яким чином вона може проявити себе. Саме вона визначає стиль існування. Зрозуміло, що на її своєрідність впливає тілесність. Наявність розвинених м’язів призводить до відчуття сили, відповідно, провокує виникнення впевненості й навпаки. Тому взаємодія вихователя з дітьми передбачає розуміння їхньої сутності.

Рефлексія Іншого має свої відмінності. Іншим виступає особистісне оточення, а саме – батьки, коло друзів, вихователь, вчитель тощо. Для дитини Інший тільки такий, що поряд, “під рукою”, до кого можна звернутися і побачити. Слід позначити різницю між Іншим і Ми. Сукупність інших є Ми, коли вони разом. Навпаки, Інший завжди окремих, до кого можна звернутися по одному. Вихователь може бачити дитячу групу в цілому, тобто, як Ми, а також окрему дитину як Іншого.

Відповідно, він змінює характер своєї рефлексії від Ми до Іншого. В рефлексії з Іншим він стає дзеркалом для нього, внаслідок чого дитина бачить себе інакше, ніж для себе. Звернемо увагу, що в своїх роботах цю ситуацію описує Сартр [9, с. 554-625]. Він стверджує, що Я бачу себе за допомогою Іншого. Інший може приписувати Я деякі якості, звертаючись до дій, в яких вони проявляються. Якщо це буде вказівка на недосконалі дії, то це вказує на негативну сутність Я.

Звернемо увагу на *суперечливість рефлексії Я та Іншого*. У Я може домінувати рефлексія, що “Я добрий і хороший”, тоді стосовно Іншого – що “Він злий і поганий”. Саме така невідповідність цих рефлексій є підставою виникнення конфліктів. Щоб їх подолати, треба звернутися до трактування інтелігенції, тобто високого рівня використання розуму у спадщині Фіхте [12, с.52-53]. Високий рівень інтелігентності не дозволяє приписувати Я негативну сутність. Прояв інтелігентності – це сфера здійснення Ми, яка приймає моральні норми у якості підстави існування.

Рефлексія Ми передбачає розгляд сукупності Інших як цілісності. Вона має суттєві відмінності від попередніх видів, тому вихователь не може розмовляти з групою дітей так само, як він розмовляє з окремими дітьми. У межах особистісного спілкування є інтимне знання, яке повинно бути прихованим. Щось ганебне не вказується в межах рефлексії Ми, щоб не поранити дитину. Але бачення у рефлексії Ми передбачає орієнтацію на рефлексію Я, що буде підтримкою для особистості. Вихователь постійно змінює рефлексію з Іншим на рефлексію Ми. У цьому контексті треба звернути увагу на наявність *рефлексивного дисонансу*, коли дитина з боку свого Я бачить себе позитивною, а з боку Ми – негативною. Можна говорити про наявність любові тоді, коли нема негативності. Щоб запобігти цьому, вихователь повинен прийняти рефлексію Я, розуміння його як доброго, досконалого тощо. Тому, який би негативний вчинок не зробила дитина, вихователь бачить її з боку рефлексії Я, визнає її позитивну сутність. Саме це дозволяє уникнути конфлікту, а головне – відкрити шлях до формування моральної досконалості. Відповідно, вихователь бачить, що вихованець проявляє себе деструктивно під впливом негативності з боку Іншого, який провокує його. Визнати цю негативність як прояв сутності означає винести вирок, що неможливо. Саме тоді вихователь ґрунтується на позитивній рефлексії Я.

До вирішення позначених питань має відношення рефлексія Ми, в межах деякої спільноти. Ми – це спільнота, в межах якої існує Я. *Вона повинна прийняти позитивну рефлексію Я*. Але це не означає, що відсутнє усунення недосконалості Я. В рефлексії Ми повинно полягати її заперечення, при наявності визнання позитивності рефлексії Я. Це необхідно тому, що екзистенціальна рефлексія формує, за Гайдеггером, налаштованість (). Ця налаштованість на ведення справ, відношення до Іншого та світу. Налаштованість на Іншого передбачає приписування йому особистісних якостей, наприклад, успішний або неуспішний, добрий або злий, активний або пасивний. Налаштованість можна також позначити, за Узнадзе, терміном “установка” [10]. Коли рефлексія сформувалася, вона є стабільною і незмінною, прийнято говорити про наявність деякої налаштованості або установки. Тому слід розмежувати сукупність рефлексивних актів, а також їхню цілісність. Налаштованість є стабільною і незмінною на протязі значного часу, втілюється в деяких точках зору, у відношенні до себе, Іншого та світу.

Відмітимо, що якщо у Гусерля є трактування “спрямованість свідомості на щось”, то в екзистенціалізмі та екзистенціальній психології головна увага приділяється “налаштованості на когось”. Тоді можна позначити добру, сміливу, позитивну, негативну налаштованість. В її підґрунті – наявність сенсів існування як підстав існування. Тому виховання можна вважати формуванням моральної налаштованості. Це обумовлено призначенням рефлексії та її проявам, що пояснюється наступною обумовленістю: якщо до мене позитивне відношення, то у мене виникає обов’язок відповідати тим самим, за Кантом. Саме тоді формується *позитивна налаштованість*. Відповідно, з цього випливає наступна максима: якщо вчитель ставиться добре до дитини, він виховує моральну людину. Тоді невідкорення дитини не викликає агресивність, а пробудження почуття сорому, як звертає увагу Сартр [9, с. 41]. При наявності моральної

налаштованості не треба погрожувати, використовувати примушення. Треба тільки звернути увагу на моральну сутність дитини, на її позитивні якості. Тому, якщо у вихователя є така налаштованість, відповідно, у дитини вона також формується. Можна стверджувати, що налаштованість вихователя передається, сприймається дітьми.

3. Призначення рефлексії у формуванні особистості

3.1. Питання про генезис рефлексії

Для формування особистості має значення відношення речової рефлексії самотності та ідеації. Фромм піддає критиці поклоніння речам, що призводить, на його думку, до залежності від них за допомогою формування потреби у їх володінні [15]. Мається на увазі, що при цьому формується *модус володіння*, який він позначає терміном “мати”. Речова рефлексія дійсно має первинний характер, оскільки з її допомогою людина знаходить сприятливе середовище існування. При її наявності вона переживає задоволення і заспокоюється. Рефлексія самотності передбачає зосередження на самому собі і застосування своїх здібностей, відповідно, здійснення призначення. Цей *модус існування* Фромм позначає терміном “бути”. Основний імператив цього модусу існування – здійснення потенції, яка є у особи, застосування у світі.

Фромм не розглядає рефлексію ідеації, яка знаходить вираження в таких феноменах, як віра, ідеологія та наука. Вони відсилають не до іманентності, відповідно, своєрідності та унікальності Я, а до *осягнення трансцендентного*, яке має відношення до особистості тільки опосередковано, в результаті усвідомлення причетності до них. У цьому випадку людина не рефлексує щодо речі або Я, а ідеї. В релігії – ідея Бога, в ідеології – та чи інша політична ідея, в науці – чисте знання. Тоді людина осмислює існування не як служіння речам або самому собі, його своєрідність залежить від того, що вони собою представляють.

При розгляді генезису рефлексії можна виділити своєрідність появи видів рефлексії. Рефлексія дитини як “стадія дзеркала” від 6 до 18 місяців, за Лаканом, є єдністю речової рефлексії та рефлексії самотності [6]. Тіло, яке розглядається, є річчю, яка ідентифікується зі своєю самотністю. При цьому відбувається встановлення взаємозв'язку реального та уявного. Її формування відбувається за допомогою Іншого і Ми, які близькі, які безпосередньо беруть участь у комунікативній взаємодії. Дитина привласнює ставлення до самого себе і подібним чином ідентифікує себе. Приймається, як правило, позитивна оцінка “Я – хороша”, і відкидається негативна “Я – погана”. При цьому може формуватися полярне ставлення до Іншого “Я – хороша, ти – поганий”. Формування ж морального імперативу, за Кантом, передбачає ототожнення себе та Іншого.

3.2. Формування особистості: рефлексія, налаштованість і позиція

При розгляді питання формування рефлексії виникає завдання зробити аналіз *налаштованості*, оскільки її своєрідність визначає моральність особистості, тому звернемося до спадщини Гайдеггера [16, с. 134, 137-138]. Підкреслимо, що саме формування моральної налаштованості є основним завданням вихователя. Її формування є шляхом до формування моральної сутності дитини. Цьому відповідають такі висловлювання, як: “Це добра дитина”. Це свідчить про те, що моральна сутність вже сформувалася. Налаштованість, у свою чергу, визначає *позицію*, яка є проявом її у відношенні до Іншого, Ми і Світу. Слід мати на увазі, що здійснення позиції – це позиціонування, коли Я показую себе деяким чином. Нагадаємо стадію дзеркала, коли дитина бажає бачити себе у ньому. Але *дзеркалом можуть бути також Інший і Ми*. Відношення вихователя є також дзеркалом, у якому утворюється Я вихованця. Наприклад, якщо в цьому відображенні Я бачиться з боку сукупності помилок, невирішених завдань, непідкорення, коли

вчитель наголошує: “Який нерозумний хлопчик! Ти що не розумієш, що так поводити себе не можна?” Таким чином вже створено негативне дзеркало, в якому формується Я цього хлопчика. Відповідно, Інший звертається до нього як до нерозумного хлопчика. Так виникає рефлексія Ми, в якій він бачить себе як “нерозумний”, тому до нього звертаються як саме до такого. Відповіддю на таке звернення є агресивність цього хлопчика.

Якщо між баченням Я і відображенням її в рефлексії Ми є невідповідність, це сприяє виникненню *конфлікту* між позитивним образом Я для себе і негативним з боку Іншого і Ми. Тому дитина починає проявляти агресію, адже є бажання відстояти себе, є бажання помсти. При цьому на перший погляд ніякого конфлікту немає, але є неможливість усунути негативне ставлення до себе. Відмітимо, що з боку вчителя взагалі відсутні образи, він ставиться до дитини спокійно, не приділяючи уваги, але відсутнє співчуття, допомога. При цьому є негативна рефлексія Ми, на яку вихователь не звертає уваги, тому дитина бажає помсти. Виникає забитість, неповага з боку Іншого, яким є діти, що поряд з дитиною. Саме таким чином негативна рефлексія Ми породжує агресивність і конфлікти. Тому при вихованні необхідно уникнути таких ситуацій рефлексивного дисонансу. Це можливо при прийнятті безумовної позитивності Я вихованця. Її визнання є достатньою умовою для формування особистості. Але це означає, що до нього не висуваються вимоги.

Заперечення *недосконалості* необхідне, оскільки тільки таким чином можна подолати аморальність. Але це заперечення повинно бути у сфері відношень до вихованця тільки як до Я. Вихователь повинен усунути її за допомогою вказівки на наявність передумов її подолання. Тому виховання є не тільки визнання позитивності Я вихованця, але і заперечення недосконалості. Таким чином визначається позиція, що передбачає вказівку на наявність позитивних якостей, з іншого боку – висувається вимога усунення недосконалості. Це є примушення або спонукання. При цьому заперечення поступове і постійне, оскільки моральна досконалість не має меж. Більш того, чим вище ланка вимог до дитини, тим більше передумов для формування особистості. Це ланка вимогливості, що не дозволяє бути аморальним. Таким чином, вимогливість, як заперечення негативності, є необхідним складовим рефлексії виховання. Це *діалектика виховання*. При цьому заперечується деструктивна, а замість неї виникає позитивна рефлексія, рисами якої є віра у дитину, її можливості, спроможність подолання складностей. Відповідно, є заперечення здійснення насилля, слабості, пасування перед складними завданнями тощо. Саме тоді, за Кантом, формується моральний імператив. Це заперечення формує не тільки вихователь як Інший. Воно повинно бути наявним у рефлексії Ми.

Висновки

Відмінність феноменологічного та екзистенціального аспектів педагогічної рефлексії полягає в своєрідності трактування свідомості. Якщо в феноменологічній трактовці це чиста свідомість, то в екзистенціальній – свідомість Я. Відповідно, якщо в феноменології головне завдання полягає у виявленні умов виявлення сутності предмету, то в екзистенціальній – становлення Я. Феноменологічна інтенція в екзистенціалізмі перетворюється на погляд, за допомогою якого з'являється можливість прояснення сутності Я. Це можливо за допомогою рефлексії, коли людина може виявити самотність. Оскільки рефлексія здійснюється у світі, слід мати такі її різновиди у ставленні до предметів, самотності та ідеї, що обумовлюють одна іншу. Незалежно від їхніх відмінностей, у рефлексії виявляється сутність. Продуктивне виховання можливе за умов, коли правильно виявляється сутність вихованця. У педагогічній рефлексії головне значення має підтримка позитивного уявлення про Я. Але для цього необхідне заперечення негативних моральних якостей.

Література

1. Виховна робота в закладах освіти: навчальний посібник. За гол. ред. О.Г.Волкова. – М.: ФОП Однорог Т.В., 2019. – 271 с.
2. Волкова Н.П., Батраченко І.Г. Формування рефлексії магістрів педагогіки Вищої школи у процесі професійної підготовки. <http://pedpsy.duan.edu.ua/images/PDF/2015/1/15.pdf>.
3. Воронова О.Ю. Модель рефлексії в професійній діяльності педагога-вихователя. <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v7/i36/13.pdf>.
4. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Кн. 1. Пер с нем. А.В.Михайлова, вступ. ст. В.А.Куренного. – М.: Академический проект, 2009. – 489 с.
5. Кант И. Сочинения в 8 т. Т.4. – М.: ЧОРО, 1994. – 630 с.
6. Лакан Д. Инстанция буквы, или судьба разума послу Фрейда. – М.: Логос, 1997. – 184 с.
7. Лосев А.Ф. Философия имени // Лосев А. Ф. Из ранних произведений. Отв. ред. Тахо-Годи. – М.: Правда, 1990. – С.11-194. (С.48-75)
8. Рожкова Н. Рефлексія як прояв моральної культури майбутнього вчителя. <https://core.ac.uk/download/pdf/53036437.pdf>.
9. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии. Пер. с фр. В.И.Колядко, 2009. – М.: ЭКСМО. – 925 с.
10. Узнадзе Б. Психология установки. – СПб: Питер, 2001. – 416 с.
11. Умінська А. П. Формування рефлексивної культури майбутнього вчителя іноземної мови у процесі професійної підготовки. Дис.. на здоб. наук. ст.. канд.. пед. наук: 13.00.04. – Житимир, 2017. – 235 с.
12. Фихте И.Г. Сочинения в 2-х т. Т.1. Сост. и примеч. В.Волжского. – СПб.: Мифрил, 1993. – 687 с.
13. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 372 с.
14. Фрейд З. Я и Оно: Сочинения. – М.: Эксмо; Харьков: Фолио, 2007. – 864 с.
15. Фромм Э. Психоанализ и религия; Искусство любить; Иметь или быть?: Пер. с англ. – Киев: Ника-Центр, 1998. – 400 с.
16. Хайдеггер М. Бытие и время. Пер. В.В. Бибихина. – М.: AD MARGINUM, 1997. – 452 с.

Author information:

Alexander Volkov, Doctor of Philosophy, Professor, Department of Pre-school Education and Social Work, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, st. Hetmanskaya, 20, Melitopol, Ukraine. Email: alex.seng333@gmail.com.

Інформація про автора:

Олександр Волков, доктор філософських наук, професор кафедри дошкільного виховання та соціальної роботи, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдан Хмельницького, вул. Гетьманська, 20, м. Мелітополь, Україна. Е-mail: alex.seng333@gmail.com.